

УДК 340.63-048.445

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.23>

Олена Павлівна Макарова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології;*

<https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>,

e-mail: faynalena@ukr.net

КЛАСИФІКАЦІЯ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Статтю присвячено класифікації судово-психіатричної експертизи в Україні. Розглянуто ключові категорії експертизи, її основні завдання та змістові характеристики, а також питання застосування судово-психіатричної експертизи в судовій практиці. Наведено основні аспекти щодо проведення судово-психіатричної експертизи, а саме: методологічні питання, клінічні, юридичні й етичні аспекти.

Ключові слова: експертиза, судово-психіатрична експертиза, класифікація, експерт, правопорушення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасному суспільстві зростає попит на компетентний психіатричний аналіз і оцінку стану осіб, які беруть участь у судових процесах. Тому правильна класифікація та застосування судово-психіатричної експертизи є ключовими для забезпечення справедливості. Судово-психіатрична експертиза в Україні не завжди застосовується відповідно до її специфікації, що може призвести до помилок у судовому рішенні. Це вимагає від експертів особливої відповідальності, високої кваліфікації та постійного професійного розвитку. В умовах глобалізації та міжнародної інтеграції України судово-психіатрична експертиза має проводитися відповідно до міжнародних стандартів і практик, що забезпечить її здатність відповідати на виклики сучасності.

Стан дослідження проблеми

Поведінку злочинця досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців: Ч. Ламброзо стверджував, що вчинення злочину відбувається через біологічні причини, наголошуючи, що це є наслідком патологічних анатомічно-спадкових рис людини; З. Фройд пояснював злочинну поведінку людей як потяг до статевого задоволення та смерті, схильність до злочинів розглядав як наслідки невротичної поведінки; А. Біглер у своїх працях розглядав права обвинувачених; Д. О'Лірі вивчав агресивну поведінку особи внаслідок впливу алкоголю; Г. Стюарт досліджував типологію чоловіків з насильницькою

поведінкою; Дж. Готтман, М. Кімел та І. Якобсон розглядали теорію насильства; О. М. Бандурка та О. М. Литвинов висвітлювали питання насильницької поведінки особи [1, с. 45]; питання судової психіатрії в Україні висвітлені в наукових працях О. О. Бурдюнова; В. Ю. Шепітько досліджував питання судової психіатрії та психології [2, с. 19]; М. Г. Щербаковський вивчав питання, пов'язані з проведенням та використанням судових експертиз у кримінальному провадженні [3, с. 72].

Науковці, які досліджували питання судово-психіатричної експертизи, зазвичай зосереджувалися на таких аспектах:

- методологічні питання: вивчення і розробка методів проведення експертизи, визначення її об'єктивності та достовірності;
- клінічні аспекти: дослідження психічних розладів, які можуть впливати на здатність особи розуміти свої дії або бути відповідальними за них;
- юридичні аспекти: вивчення законодавства, нормативних актів, що регулюють проведення судово-психіатричної експертизи;
- етичні питання: аналіз етичного вибору при проведенні експертизи, взаємодія з пацієнтами, права пацієнтів тощо.

Мета і завдання дослідження

Мета запропонованої статті – дослідити класифікації та види судово-психіатричної експертизи, а також розглянути та визначити їх практичне значення.

Задля досягнення мети нашого дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: розглянути класифікацію судово-психіатричних експертиз та видів експертизи, що є найбільш важливими та часто використовуються (одноосібна та комплексна експертиза, основна і додаткова експертиза, первинна та вторинна експертиза, однорідна і комплексна експертиза); окреслити класифікацію судово-психіатричної експертизи, її практичне значення для досудового слідства та судового розгляду справи.

Наукова новизна дослідження

Розглянуто класифікацію судово-психіатричних експертиз за процесуальними підставами, які вимагають застосування спеціальних знань, умінь і навичок; значення експертиз, які проводяться з метою встановлення наявності або відсутності психічного захворювання, здатності особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними в момент учинення суспільно небезпечного діяння.

Виклад основного матеріалу

Судово-психіатрична експертиза є важливим інструментом у судовій системі, що допомагає визначити психічний стан особи на

момент учинення правопорушення або станом на момент її проведення. В Україні цей процес має свої особливості, які потребують детального аналізу.

Судово-психіатричні експертизи становлять самостійний вид судових експертиз, до яких належать судово-медичні та психофізіологічні експертизи. Судово-психіатричні експертизи мають як загальні для всіх видів судових експертиз ознаки, так і специфічні. Існують два види судово-психіатричних експертиз: загальна та спеціальна. Загальна судово-психіатрична експертиза буває основною та додатковою, первинною, повторною.

Судово-психіатричні експертизи класифікують за процесуальним підставами та за застосуванням спеціальних знань, умінь і навичок. Процесуальні поділяються на:

- обов'язкові (призначаються відповідно до ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України¹) та необов'язкові (призначаються залежно від обставин справи, яка розслідується);
- за місцем процесуального провадження експертного дослідження – ті, які проводяться у спеціалізованому закладі, та ті, що проводяться за межами експертної установи (зал суду, місце події тощо). Вибір місця проведення будь-якої експертизи залежить від методів спеціального дослідження та можливості її проведення. Значна кількість експертиз потребують проведення тільки у спеціальних установах;
- за послідовністю її проведення – первинні та повторні експертизи (призначаються щодо того ж самого об'єкта дослідження без зміни запитань, що ставились при первинній експертизі);
- за обсягом експертизи – основні та додаткові експертизи (призначають у разі, коли є необхідність збільшити обсяг першочергового дослідження);
- за кількістю експертів – одноосібні та комісійні експертизи;
- за галуззю знань, які використовують при проведенні досліджень, – однорідні (проводяться на основі наукових положень однієї конкретної галузі знань) та комплексні (вимагають для вирішення поставлених завдань використання знань з декількох галузей).

Експертиза, яка призначається слідчим вперше, називається первинною. Її проведення направлено на дослідження певних об'єктів, щодо яких може бути призначена додаткова або повторна експертизи. Зазначені експертизи мають певні особливості, регламентовані

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 05.09.2023).

статтями 102–106 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 509 Кримінального процесуального кодексу України.

Додаткова експертиза призначається в тих випадках, коли у висновку експерта, який проводив первинну експертизу, виявлені недоліки, а саме:

1) неповнота первинного дослідження: експертом не вирішена частина питань, які були визначені в постанові слідчого; було змінено або зменшено обсяг завдань, які були сформульовані в постанові; не враховані обставини справи, які мають значення для вирішення поставлених питань;

2) нечіткість висновку: експерт сформулював нечіткий висновок, що призвело до його невизначеності; висновок експерта наданий у такій формі, яка потребує спеціальних знань для розуміння сутності [4, с. 58].

Таким чином, можемо наголосити, що додаткова експертиза призначається для доповнення проведеної раніше експертизи.

Додаткова експертиза відрізняється від нової самостійної експертизи тим що, при її проведенні досліджується той самий об'єкт, але для вирішення інших питань. Згідно з постановою Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8 допускається проведення додаткової експертизи одним і тим самим експертом¹.

Для з'ясування неточності або повноти висновку додаткова експертиза може бути замінена допитом експерта. Повторна експертиза призначається після оцінки висновку первинної експертизи в тому разі, коли є обґрунтовані сумніви в достовірності висновків. Існують певні причини для призначення повторної експертизи:

1) висновок первинної експертизи є необґрунтованим, існують сумніви щодо використання експертом певної методики, недостатній обсяг проведених досліджень, аргументованість висновків базується на застарілих або науково-необґрунтованих припущеннях, висновки зроблені не з результатів дослідження, висновки експерта за результатами проведення експертизи є частково або повністю необґрунтованими;

2) висновок експерта суперечить іншим матеріалам справи або існують інші сумніви щодо їх обґрунтованості, протиріччя та сумніви можуть бути результатом оцінки сукупності доказів, які були отримані слідчим при зіставленні висновку експерта з іншою отриманою

¹ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 05.09.2023).

інформацією у справі, але слід зауважити, що суперечність між висновком експерта та матеріалами у справі може бути зумовлена не лише неправильними проведенням експертного дослідження, а й неправдивими показаннями учасників справи, невдало зібраними матеріалами, неякісною документацією тощо [5, с. 142].

Істотною ознакою повторної експертизи є те, що при її проведенні ставляться ті самі запитання, досліджуються ті самі об'єкти за тих самих даних, які були при проведенні первинної експертизи.

При розслідуванні кримінальної справи призначення та проведення експертиз необмежені за кількістю [6, с. 233].

Комісійна експертиза – це експертиза, яка проводиться кількома експертами з однієї спеціальності із залученням мінімум двох експертів. Це однорідна експертиза, при її проведенні використовують спеціальні знання з однієї галузі. Проведення комісійної експертизи зумовлене такими причинами: завдання експертизи неможливо вирішити на основі однієї галузі знань, необхідна інтеграція різних галузей спеціальних знань, умінь і навичок через те, що питання, поставлені на вирішення експертизи, перебувають на стику різних наук та потребують знань у різних галузях знань. В експертній діяльності – це граничні завдання, суміжні для окремих видів та класів судових експертиз [7, с. 381].

Комплексна експертиза передбачає участь кількох експертів, які мають різні спеціальності (компетенцію), а метою їх спільного комплексного дослідження є встановлення конкретних фактів у справі. Комплексна експертиза проводиться в разі, коли завдання експертизи не можуть бути вирішені одним видом експертизи і виникає потреба в застосуванні двох і більше галузей знань тощо [4, с. 106].

Судово-психіатрична експертиза в Україні має кілька ключових напрямів визначення психічного стану особи в різних життєвих ситуаціях і обставинах [8, с. 175].

Перший напрям – це визначення дієздатності особи. Експерти аналізують, чи була особа здатна усвідомлювати та керувати своїми діями на момент учинення злочину. Це дозволяє з'ясувати, чи може бути застосована до особи кримінальна відповідальність.

Другий напрям вивчає питання здатності особи самостійно реалізовувати свої цивільні права й обов'язки, зокрема в ситуаціях, коли вона має психічні розлади.

Третій напрям зосереджується на визначенні професійної придатності особи, тобто, чи є особа здатною виконувати певні професійні функції, враховуючи її психічний стан.

Четвертий напрям – визначення придатності особи до відбування покарання. Експерти вивчають, як психічний стан особи може впливати на її здатність відбувати покарання в певних умовах.

П'ятий напрям досліджує питання про необхідність примусового лікування особи, що може становити загрозу для себе або інших через свій психічний стан (експертиза в контексті сімейного права). Цей напрям експертизи стосується випадків, коли потрібно визначити психічний стан батьків у справах про позбавлення батьківських прав, установа опіки або піклування щодо дітей. Результати такої експертизи можуть мати критичне значення для долі дитини, тому важливо забезпечити їй високу якість і об'єктивність.

Судово-психіатричні експертизи можуть бути призначенні в різних контекстах дослідження, наприклад асоціальної поведінки злочинця або підозрюваного. У разі злочинної або асоціальної поведінки особи її психічний стан може бути визначальним для вибору методів корекції, навчання та реабілітації. Судово-психіатрична експертиза допомагає розібратися у причинах такої поведінки і знайти найбільш ефективні шляхи її корекції [3, с. 176].

З огляду на вищевикладене можемо наголосити на важливості компетентного та сумлінного проведення судово-психіатричної експертизи в Україні з урахуванням індивідуальних особливостей людини, а також об'єктивного вивчення її психічного стану, що є ключовим для правильного та справедливого прийняття рішень у судових процесах.

Кожен із цих напрямів вимагає від фахівців не лише глибоких знань у галузі психіатрії та психології, а й знання особливостей правової системи, щоб забезпечити права та інтереси особи, яка проходить експертизу.

У контексті української судової практики судово-психіатрична експертиза виступає ключовим механізмом для глибокого аналізу психічного стану особи. Основною її метою є визначення психічного стану підсудного на момент учинення злочину, визначення його спроможності розуміти й усвідомлювати свої дії. Паралельно із цим експертиза оцінює актуальний психічний стан підсудного під час самого судового розгляду, що є важливим для визначення його здатності сприймати інформацію й взаємодіяти з учасниками судового процесу. Окрім цього, на основі результатів експертизи суд отримує рекомендації щодо оптимального підходу до покарання з урахуванням потреби реабілітації підсудного, його реінтеграції в суспільство та зниження ризику повторної протиправної поведінки.

У судовій практиці України судово-психіатрична експертиза служить не лише інструментом для визначення психічного стану підсудного, а й механізмом забезпечення правосуддя. Зокрема, така експертиза враховує історію життя особи, досвід травм та інші фактори, які можуть впливати на психічне здоров'я. Важливість такої діагностики посилюється при розгляді справ молоді, де їхній психоемоційний

розвиток може бути визначальним. Також судова експертиза допомагає вирішити питання щодо необхідності примусового лікування, коли особа становить загрозу для себе або оточення [9, с. 20].

Зважаючи на міждисциплінарний характер питань, що виникають під час розгляду справ, співпраця між юристами та медичними експертами стає невід'ємною складовою процесу. Попри зростання ролі судово-психіатричної експертизи, існують проблеми з її об'єктивністю і точністю. Помилкове встановлення діагнозу може стати причиною неправильного судового рішення, що може негативно вплинути на долю особи. Для підвищення якості й об'єктивності судово-психіатричної експертизи необхідно забезпечити постійний професійний розвиток експертів, упроваджувати сучасні методи діагностики, застосовувати міждисциплінарний підхід до аналізу кожного конкретного випадку.

Судово-психіатрична експертиза є важливим інструментом української судової системи. Її застосування вимагає комплексного підходу, врахування медичних, соціальних та психологічних аспектів.

Сучасна судово-психіатрична експертиза стикається із завданнями адаптації до сучасних технологічних нововведень. Цифровізація документів та електронна обробка даних можуть спричинити нові виклики щодо зберігання та обробки конфіденційної інформації. Проте використання сучасних технологій у діагностиці може підвищити точність досліджень. Крім того, міфи та стереотипи, які оточують психічні розлади, можуть впливати на сприйняття експертизи широким загалом і сприяти ухилянню від реального розуміння значущості судової психіатрії.

Одним із важливих аспектів є постійне оновлення знань фахівців у галузі психіатрії. Медична наука не стоїть на місці, регулярно з'являються нові дослідження та підходи до діагностики й лікування психічних розладів. Судові психіатри повинні бути в курсі цих змін, щоб надавати суду найбільш актуальну й об'єктивну інформацію. Додатковим викликом є постійний розвиток медичних технологій і дослідницьких методів. Це означає, що судово-психіатрична експертиза мусить адаптуватися до використання результатів нових наукових знахідок і методів діагностики, наприклад новітніх технологій у медичній науці, за допомогою яких можна визначити структурні зміни в мозку, що можуть впливати на поведінку особи. Проте, як саме інтерпретувати такі дані в контексті конкретного злочину чи поведінки, є доволі складним питанням.

Також існує ризик конфлікту інтересів, коли судовий психіатр може мати особисті, професійні або фінансові зв'язки, які можуть вплинути на його незалежність або об'єктивність при проведенні експертизи [9, с. 21].

Одним із вагомих викликів є зростання кількості судових справ, де залучається судово-психіатрична експертиза. Це ставить під загрозу швидкість та якість обробки кожного конкретного випадку. Зі збільшенням навантаження фахівці можуть мати недостатньо часу для детального вивчення кожного пацієнта, що може призводити до неточних або поверхневих висновків. Бюрократичні бар'єри та обмежені ресурси також можуть гальмувати ефективне проведення експертизи. Не завжди існує доступ до необхідної медичної історії людини, а це є необхідним для формування об'єктивного висновку. Навіть після проведення експертизи постає питання її інтерпретації в контексті судового рішення.

Крім того, при проведенні судово-психіатричної експертизи з'являються етичні питання: як забезпечити достатній рівень конфіденційності для особи, як уникнути потенційної шкоди для людини під час або після експертизи та багато інших. Однак у науковій літературі етичні проблеми при проведенні судових експертиз практично не розглядаються, тому нами було розглянуто розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» від 27 грудня 2017 р. № 1018-р¹, у якому визначені основні принципи законодавства про психіатричну допомогу. При формуванні принципів судово-психіатричної експертизи враховувалось чинне законодавство України, зокрема Закон «Про судову експертизу»², у ст. 3 якого визначені фундаментальні принципи будь-якої судової експертизи, які є актуальними і натепер.

На судово-психіатричну експертизу поширюються й інші принципи, наприклад принцип професійної етики, який використовується в медичній діяльності. Але деякі етичні принципи поглинають один одного, наприклад принцип конфіденційності поглинається принципом законності, який підпорядковується приписам законодавства про кримінальну відповідальність. Експерт-психіатр при проведенні судово-психіатричної експертизи взаємодіє з органами слідства та підекспертними особами, тому він повинен усвідомлювати етичні принципи та застосувати їх у професійній діяльності з

¹ Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1018-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-p> (дата звернення: 05.09.2023).

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 05.09.2023).

власної позиції моралі. Базові етичні принципи експерта-психіатра базуються на загальних принципах біомедицини, а саме: відповідальності, незавдання шкоди, гуманізму та справедливості. Проте висновок судово-психіатричної експертизи, який використовують слідчі та судові органи, має певну особливість щодо питань етики, наприклад використання етичних норм психіатром, який здійснює професійну діяльність у психіатричних закладах, займається психокорекцією чи психотерапією.

В усіх цих викликах важливо знаходити баланс між потребами правосуддя, правами і потребами людини, а також професійними та етичними стандартами в галузі судової психіатрії. Важливо розуміти, що психічне здоров'я не є статичним. Стан пацієнта може змінюватися з часом унаслідок лікування, зміни обставин життя або природного перебігу розладу. Це ставить під сумнів можливість давати довгострокові прогнози на основі одного обстеження.

Висновки

Отже, аналізуючи класифікацію судово-психіатричної експертизи в Україні, можна наголосити на її ключовій ролі у процесах визначення психічного стану осіб, які опинились у полі зору правоохоронних органів та судової системи. Правильний підхід до класифікації та проведення такої експертизи впливає на об'єктивність і справедливість судових рішень. У сучасних умовах перед Україною поставили завдання постійної модернізації та вдосконалення цього напрямку експертизи. Це зумовлено швидкими змінами у сфері психіатрії, появою нових методів діагностики та потребою відповідати міжнародним стандартам. Важливо зауважити, що судово-психіатрична експертиза не лише допомагає визначити стан особи, а й рекомендує оптимальний підхід до її реабілітації та соціальної адаптації. Врахування індивідуальних особливостей пацієнта, дотримання етичних норм і професійних принципів, а також безперервне підвищення кваліфікації спеціалістів у цій галузі є запорукою ефективного використання судово-психіатричної експертизи в інтересах справедливості та прав людини в Україні.

Список бібліографічних посилань: 1. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. Харків : ХНУВС, 2011. 308 с. 2. Шепітько В. Ю. Вибрані твори. Харків : Апостіль, 2010. 574 с. 3. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. 4. Судова психіатрія та судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. / І. М. Григус, В. О. Самороков, В. І. Цимбалюк та ін. ; за ред. І. М. Григуса. Львів : Новий Світ-2000, 2018. 118 с. 5. Тертишник В. М., Варавва В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підручник / за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 278 с. 6. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Харків :

ХНУВС, 2012. 300 с. **7.** Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 708 с. **8.** Лузанова Г. О. Юридико-психологічні засади призначення та проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2015. 292 с. **9.** Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / С. Б. Бойченко, В. В. Бояров, Т. В. Будко та ін. ; за заг. ред. В. Г. Горчаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.

Надійшла до редколегії 08.09.2023

Прийнята до опублікування 28.09.2023

Makarova O. P. Classification of forensic psychiatric examinations

The article considers the classification of forensic psychiatric examinations according to various criteria. The most common is the division into types depending on the subject matter of research. According to this criterion, the following types of forensic psychiatric examinations are distinguished:

forensic psychiatric examination of the suspect or accused. The purpose of this examination is to establish the presence or absence of any mental disorder in the person charged with the offence that could affect his or her ability to understand and control his or her actions;

forensic psychiatric examination of the witness, the purpose of which is to establish the presence or absence of any mental disorder that could affect his or her ability to perceive, remember and reproduce information during the period of time when the events about which he or she testifies took place;

forensic psychiatric examination of the victim, the purpose of which is to establish the presence or absence of any mental disorder in the victim during the period of time when the events occurred that could affect his or her ability to understand the situation, assess the danger and respond adequately to it;

forensic psychiatric examination of the convicted person, the purpose of which is to establish the presence or absence of a mental disorder in the convicted person, which may be the basis for applying compulsory medical measures to him/her.

In addition, the types of forensic psychiatric examinations are considered:

forensic psychiatric examination in cases of limitation of civil capacity of an individual, recognition of an individual as incapacitated. The purpose of this examination is to establish the presence or absence of a mental disorder in an individual that prevents him or her from fully understanding the significance of his or her actions and controlling them;

forensic psychiatric examination in cases of invalidation of a transaction. The purpose of this examination is to determine whether a person had a mental disorder at the time of the transaction that could have affected his or her ability to understand the meaning of the transaction and control his or her actions.

Key words: examination, forensic psychiatric examination, classification, analysis, categories, offence, crime.

